

Chernykhivskiy, H. & Baliukh, V. 2006. Pochaivska Sviato-Uspenska lavra [Pochaiv Holy Dormition Lavra]. Ternopil: Zbruch. [In Ukrainian].

Shamaieva, K. I. 1996. Muzychna osvita v Ukraini u pershii polovyni XIX st. [Musical Education in Ukraine in the First Half of the 19th Century]. Kyiv [In Ukrainian].

Shumovskyi, A. 1962. Poklin Sviatii Pochaivskii lavri [A Bow to the Holy Pochaiv Lavra]. Toronto: Sviato-Volodymyrske bratstvo. [In Ukrainian].

Dunlop, C. 2000. The Russian Court Chapel Choir, 1796–1917. Amsterdam. [In English].

Harri, J. 2011. St. Petersburg Court Chant and the Tradition of Eastern Slavic Church Singing. Turku. [In English].

УДК 94(477) «1861/1862»:070:321.64:323.1

Ю. М. Перга

ORCID: 0000-0002-7636-2417

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Ю. О. Гермаш

ORCID: 0000-0002-1094-2507

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Iu. Perga

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

Y. Hermash

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

РЕЦЕПЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЛІБЕРАЛЬНИХ ТА НАЦІОНАЛЬНИХ ІДЕЙ У ПРЕСІ ГРОМАДІВСЬКОГО РУХУ: НА ПРИКЛАДІ ЖУРНАЛУ «ОСНОВА» (1861–1862)

*Reception of European Liberal and National Ideas in the Press of the
Community Movement: on the basis Magazine «Osnova» (1861–1862)*

У статті досліджується рецепція, адаптація та трансформація європейських ліберальних і національних ідей на шпальтах петербурзького журналу «Основа» (1861–1862) — ключового друкованого органу раннього етапу громадівського руху. На основі методів інтелектуальної історії, історико-порівняльного аналізу та дослідження публікацій журналу розкривається специфіка українського ліберально-національного дискурсу. Аналіз програмних статей Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша та Володимира Антоновича демонструє, що «Основа» не була пасивним ретранслятором західних ідеологій, а виступала інтелектуальною лабораторією, де відбувався синтез європейських концепцій (індивідуальні права, федералізм, народний суверенітет) з українським історичним наративом і культурними реаліями. Доведено, що діяльність «Основи» заклала ідеологічне підґрунтя для

подальшого розвитку українського національного руху, сформувавши унікальну модель ліберального націоналізму, де боротьба за громадянські свободи була нерозривно пов'язана з утвердженням національної суб'єктності.

Ключові слова: журнал «Основа»; громадівський рух; рецепція європейських ліберальних ідей; ліберальний націоналізм; федералізм і громадянські права; національна суб'єктність України; періодика.

his article examines how European liberal and national ideas were received, adapted, and transformed in the St. Petersburg journal «Osnova» (1861–1862), the principal print platform of the early Ukrainian Hromada movement. Drawing on intellectual history, historical-comparative analysis, and close reading of programmatic and polemical texts, it reconstructs the distinctive grammar of Ukrainian liberal-national discourse that crystallised in «Osnova». Analysis of contributions by Mykola Kostomarov, Panteleimon Kulish, and Volodymyr Antonovych demonstrates that «Osnova» did not merely transmit Western doctrines but functioned as an intellectual laboratory where concepts such as individual rights, federalism, popular sovereignty, and the civic nation were reinterpreted through Ukrainian historical experience, confessional pluralism, and vernacular cultural forms. The journal's rhetoric strategically linked civil liberties to national self-assertion: emancipation of the individual and emancipation of the nation were framed as mutually reinforcing, with local self-government, education in the native language, and historical memory serving as operational bridges between them. The analysis situates «Osnova» within a broader European constellation — post-1848 liberal debates, Polish and Czech national revivals, and discussions of empire-to-nation transition — highlighting both convergences (commitment to rule of law, constitutionalism, and cultural autonomy) and divergences (pronounced emphasis on ethical nation-building, anti-romantic scepticism toward revolutionary violence, and preference for federative accommodation within imperial structures). Attention to censorship regimes and editorial strategies reveals how discursive innovation proceeded under constraint, producing a nuanced lexicon of «law», «people», and «community» that encoded political aspirations in culturally defensible terms. Empirically, the study maps thematic clusters across issues — rights and duties, language and schooling, peasant emancipation, historical narratives — documenting patterns of citation to European authorities while foregrounding indigenous argumentative strategies. Conceptually, the article argues that «Osnova» articulated an early Ukrainian model of liberal nationalism: a civic, historically grounded, institution-oriented project that treated equality before the law and collective self-determination as inseparable. This model provided ideological scaffolding for subsequent stages of the national movement, offering a repertoire of principles and practices that outlived the journal's brief existence and informed later debates on autonomy, representation, and cultural policy.

Keywords: «Osnova» magazine; community movement; reception of European liberal ideas; liberal nationalism; federalism and civil rights; national subjectivity of Ukraine; periodicals.

Актуальність теми дослідження. 1860-х рр., відомі як епоха реформ Олександра II, став часом відносної лібералізації суспільно-політичного життя в Російській імперії. Скасування кріпосного права, запровадження земств і судова реформа створили, хоч і обмежене, проте реальне вікно можливостей для активізації громадської думки та національних рухів (Magocsi, P. 2010). Це відбувалося на тлі загальноєвропейських тенденцій, де ідеї, породжені «Весною народів» 1848–1849 рр., далі актуалізували національне питання для

бездержавних народів, утверджуючи принципи народного суверенітету та культурної самобутності (Sperber, J. 2005).

Саме в цих умовах на новий етап свого розвитку вийшов український національний рух, представлений діяльністю «Громад» — напівлегальних культурно-просвітницьких осередків інтелігенції (Савченко, Ф. 1990). Переїнявши естафету від розгромленого Кирило-Мефодіївського братства, громадівці зосередилися на культурницькій праці: засновували недільні школи з українською мовою навчання, видавали популярні брошури, вивчали етнографію та історію (Савченко, Ф. 1990). Однак ця діяльність насправді була формою прихованого політичного спротиву асиміляційній політиці імперії та мала на меті формування модерної української національної свідомості (Magosci, P. 2010).

Центральною трибуною, ідеологічним осердям та організаційним центром цього руху став громадсько-політичний та літературно-мистецький журнал «Основа», що видавався у 1861–1862 рр. у столиці імперії — Санкт-Петербурзі (Савченко, Ф. 1990). Його засновниками та провідними авторами були колишні кирило-мефодіївці Василь Білозерський (редактор), Микола Костомаров і Пантелеймон Куліш (Дудко, В. 2009).

Мета дослідження — дослідити рецепцію, адаптацію й трансформацію європейських ліберальних і національних ідей на шпальтах петербурзького журналу «Основа» (1861–1862) — ключового друкованого органу раннього етапу громадівського руху. *Дослідницька ідея* полягає в тому, що «Основа» творчо запозичила європейські ліберальні й національні ідеї, обґрунтовуючи право українців на окремий історичний шлях і культурний розвиток. Ліберальні ідеї (права особистості, федералізм) використовувалися як аргумент проти імперського централізму, а національні (народність, мова, історія) — як доказ самобутності української спільноти, що в сукупності заклало основи українського ліберального націоналізму.

Аналіз історіографічної бази. Історіографія громадівського руху та журналу «Основа» є досить широкою. Дослідники визнають рух важливим

етапом українського націєтворення, що заклав інтелектуальний базис для подальшої політичної боротьби (Magocsi, P. 2010). Роль «Основи» як головного осереддя гуртування українських сил і центру україністики є загальновизнаною (Дудко, В. 2009). Дослідники, зокрема С. Айтов, провели важливу роботу з систематизації історіографії «Основи», виділивши етапи її вивчення¹²². Роботи О. Ясь та С. Світленка поглиблюють розуміння історіософії М. Костомарова, яка була наріжним каменем ідеологічної платформи «Основи» (Ясь, О. 2007 ; Світленко, С. 2021). Водночас, хоча окремі аспекти ідеології провідних авторів журналу є добре вивченими, комплексний аналіз рецепції саме європейських ідеологічних течій на його шпальтах потребує поглиблення та систематизації.

Теоретичною рамкою дослідження слугують праці з історії європейського лібералізму та націоналізму XIX ст. Класичний лібералізм з його акцентом на абсолютній цінності людської особистості, невідчужуваних правах на життя, свободу та власність, а також на обмеженні державної влади через конституціоналізм, став ідейним ядром модернізації у Європі (Андерсон, Б. 2001). Водночас націоналізм, що утверджував ідею нації як культурної та політичної спільноти, заснованої на спільності мови, історії та території, став домінантною ідеологією епохи, особливо для народів, позбавлених власної державності (Андерсон, Б. 2001). Залучення цих теоретичних моделей дає змогу чітко ідентифікувати ідейні запозичення, їхню адаптацію та трансформацію в текстах авторів «Основи».

Джерельною базою дослідження є повний корпус оцифрованих випусків журналу «Основа» за 1861–1862 роки, що включає 21 номер¹²³. Це дає змогу провести комплексний аналіз змісту часопису, який охоплював практично всі галузі життя українців: від художньої літератури та мовознавства до історичних розвідок, публіцистики та полеміки. Особливу увагу приділено програмним публіцистичним та історичним працям ключових ідеологів видання — Миколи

¹²² Айтов, С. Ш. Українська історіографія та журнал «Основа» в контексті культурно-національного відродження України. Автореферат дис. ... к. і. н. Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет, 2001.

¹²³ Національна історична бібліотека України. (2022) *Часопис «Основа»: історичні відомості та краєзнавчий аспект* [online]. Доступно за: <https://nibu.kyiv.ua/news/250/> (Дата звернення: 29 вересня 2025).

Костомарова, Пантелеймона Куліша, а також знакових текстів молодшого покоління громадівців, зокрема Володимира Антоновича.

Методологія дослідження спирається на міждисциплінарний підхід, центром якого є метод інтелектуальної історії, що дає змогу розглядати ідеї як динамічні продукти культурного контексту. Ключовим є історико-порівняльний метод, застосований для зіставлення європейських доктрин лібералізму й націоналізму з їхніми специфічними інтерпретаціями на сторінках «Основи». Додатково залучено елементи історії понять (Begriffsgeschichte), що уможливило аналіз семантичних зрушень, завдяки яким західні категорії «свобода» та «нація» наповнювалися питомим змістом у поняттях «воля» і «громада». Використання інструментарію критичного дискурс-аналізу дало змогу деконструювати стратегії «езопової мови» та виявити приховані політичні наративи, закодовані в етнографічних та історичних текстах через цензурні обмеження. Важливу роль відіграв біографічний метод, спрямований на розуміння особистісних світоглядних трансформацій провідних ідеологів — М. Костомарова, П. Куліша та В. Антоновича. Проблемно-тематичний аналіз усього корпусу журналу дав змогу систематизувати матеріал за кластерами (освіта, селянське питання, історіософія) та виявити структуру аргументації авторів. У сукупності ці методи дали змогу реконструювати механізм «концептуального перекладу», за допомогою якого редакція синтезувала європейські цінності з українською традицією.

Виклад основного матеріалу дослідження. Видання «Основи» збіглося в часі з початком ключової ліберальної реформи в Російській імперії — скасуванням кріпосного права 1861 р. Ця подія стала відправною точкою для багатьох дискусій на сторінках журналу. Автори «Основи» вітали реформу, однак розглядали її не лише як соціально-економічний акт, а як перший крок до перетворення колишніх кріпаків на повноцінних громадян із невід’ємними правами. Провідною ідеєю, що пронизувала публікації на цю тему, була нагальна потреба в народній освіті. Наголошувалося на необхідності відкриття шкіл з українською мовою навчання, видання доступних підручників і заснування

товариств грамотності¹²⁴. Цей акцент на просвіті як головній умові реалізації наданих свобод прямо корелював з європейським ліберальним постулатом про раціональність та освіченість як необхідну передумову свідомого користування свободою (Андерсон, Б. 2001).

В умовах жорсткої цензури пряма критика самодержавства та вимога конституційних обмежень влади були неможливими (Дудко, В. 1997). Тому громадівці просували ліберальні ідеї децентралізації та самоуправління, використовуючи для цього історичні аналогії. Найяскравіше і найсистемніше ця стратегія проявилася у програмній статті Миколи Костомарова «Мысли о федеративном начале в Древней Руси», опублікованій у першому ж номері журналу за січень 1861 р.¹²⁵ Аналізуючи удільний період історії Русі, Костомаров доводив, що федеративний устрій був історично притаманний східнослов'янським землям, на відміну від «штучного» і нав'язаного ззовні московського централізму. Він визначав сутність федералізму як органічне співіснування «єдності та цілісності землі з відокремленістю частин зі своєрідним життям у кожній з цих частин» (Богдашина, О. 2017).

Ця стаття була не просто історичною розвідкою, а завуальованим політичним маніфестом. Костомаров, який ще в 1840-х рр. був ідеологом Кирило-Мефодіївського братства і мріяв про вільну слов'янську федерацію рівноправних народів¹²⁶, в нових умовах використав історичну аргументацію для просування сучасної політичної ідеї. Він створював історичний прецедент, легітимізуючи ідею федеративної реорганізації Російської імперії як повернення до «природних» і «питомих» форм співжиття. Таким чином, для діячів «Основи» ліберальні гасла децентралізації, самоуправління та федералізму були не самоціллю, а перш за все інструментом для досягнення національних цілей. Оскільки імперський централізм був головним механізмом русифікації та

¹²⁴ Національна історична бібліотека України. (2021) *До 160-річчя від виходу друком журналу «Основа» (1861)* [online]. Доступно за: <https://www.nibu.kyiv.ua/exhibitions/391/> (Дата звернення: 29 вересня 2025).

¹²⁵ *Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник* (1861) Ч. 1 [online]. Оцифровано: Internet Archive. Доступно за: https://archive.org/details/osnova_1861_1 (Дата звернення: 29 вересня 2025).

¹²⁶ Рівненська обласна універсальна наукова бібліотека. (2017) *Микола Іванович Костомаров (1817–1885)* [online]. Доступно за: <https://libr.rv.ua/sections/items/11165> (Дата звернення: 29 вересня 2025).

придушення національного розвитку, будь-яка ідея, що передбачала передачу повноважень на місця, об'єктивно працювала на ослаблення цього тиску та створення сприятливіших умов для вільного розвитку українського народу¹²⁷.

Паралельно з просуванням ліберального порядку денного, «Основа» вела послідовну роботу з конструювання модерної української нації. Центральне місце в цьому процесі посідало мовне питання. Журнал став головною платформою боротьби за визнання української мови самостійною, а не «малоросійським наріччям» російської. На його сторінках систематично друкувалися твори новою українською літературною мовою, зокрема понад 70 раніше недрукованих поезій Тараса Шевченка, проза Марка Вовчка, твори самого Пантелеймона Куліша (Дудко, В. 2009). Редакція ініціювала роботу над створенням українського словника, вела дискусії щодо правопису, обґрунтовуючи необхідність навчання рідною мовою (Савченко, Ф. 1990). Ця діяльність повністю відповідала європейській романтичній концепції нації, де мова розглядалася як головний маркер ідентичності, «душа народу».

Другим стовпом націєтворення була історія. Микола Костомаров у працях, опублікованих в «Основі» (зокрема, «Черты народной южнорусской истории», «Две русские народности»), розробив цілісну народницьку історіософію. Він протиставляв історію народу (громади, віча, козацтва) історії держави (князів, царів), стверджуючи, що саме народ є головним суб'єктом історичного процесу¹²⁸. За Костомаровим, українському народові історично притаманні демократизм, індивідуалізм і федералістські прагнення, на відміну від російського, якому властиві етатизм, колективізм і схильність до деспотичної влади. Ця концепція створювала окремий національний історичний наратив, що науково легітимізував глибинну відмінність та окремішність українців від росіян.

¹²⁷ Київський національний університет імені Тараса Шевченка. (2005) *Костомаров Микола Іванович (1817–1885)* [online]. Доступно за: <https://knu.ua/ua/geninf/osobystosti/kostomarov/> (Дата звернення: 29 вересня 2025).

¹²⁸ Київський національний університет імені Тараса Шевченка. (2005) *Костомаров Микола Іванович (1817–1885)* [online]. Доступно за: <https://knu.ua/ua/geninf/osobystosti/kostomarov/> (Дата звернення: 29 вересня 2025).

Третім, не менш важливим, напрямом була модернізація української культури, головним ідеологом якої виступав Пантелеймон Куліш. На відміну від Костомарова, який ідеалізував минуле, Куліш часто критично ставився до козацької спадщини, вбачаючи в ній руйнівну анархічну стихію (Фенько, Н. 2019). Його погляд був спрямований у майбутнє. Він прагнув «європеїзувати» українську культуру, долучити її до світової скарбниці через переклади Шекспіра та Біблії, створення сучасного правопису («кулішівки») та розробку нових літературних жанрів, зокрема першого українського історичного роману «Чорна рада» (Федорук, О. 2019). Ідеал Куліша полягав у синтезі автентичної народної «хутірської» культури з досягненнями європейської цивілізації, що мало перетворити українців на повноцінну модерну європейську націю з власною високою культурою (Щербина, С. & Красюк, В. 2022).

Таким чином, на шпальтах «Основи» проявилася внутрішня ідеологічна напруга між двома моделями націєтворення: романтично-народницькою (Костомаров) та модернізаційно-європейською (Куліш). Ця дискусія між орієнтацією на збереження самобутнього «народного духу» та прагненням до універсальних європейських культурних форм стала фундаментальною для всієї подальшої історії української суспільної думки. Діяльність журналу знаменувала якісний перехід від раннього, переважно етнографічного етапу національного відродження («хлопоманство») до свідомого проєктування модерної нації з усіма її атрибутами: кодифікованою мовою, власним історичним наративом і високою культурою (Савченко, Ф. 1990).

Унікальність ідеологічної платформи «Основи» полягала в органічному синтезі ліберальних і національних ідей. Цей синтез найяскравіше проявився у статті Володимира Антоновича «Моя исповедь», опублікованій 1862 р. У ній Антонович, нащадок спольщеного шляхетського роду, публічно зрікався соціальної верстви та заявляв про належність до українського народу. Його ключова теза про те, що обов'язком кожної чесної людини є служити «народові, серед якого і на працю якого живе він і його родина», стала маніфестом модерного, політичного розуміння нації (Іваницька, С. 2019). Належність до

нації визначалася не лише походженням чи мовою, а й свідомим громадянським вибором і політичною лояльністю. Ця ідея була рецепцією західноєвропейської, зокрема французької, моделі нації як «щоденного плебісциту» і знаменувала перехід від етнічного до політичного націєтворення.

У дискурсі «Основи» ліберальна вимога індивідуальної свободи (наприклад, свободи совісті, слова, друку) була нерозривно пов'язана з національною вимогою колективних прав (право на розвиток мови, національну школу, власну культуру). Громадівці розуміли, що свобода українця як особистості неможлива без свободи українців як національної спільноти в умовах імперського гніту. Ідеологічно «Основа» виконувала функцію, яку пізніше історики припишуть Галичині — бути «українським П'ємонтом», тобто центром інтелектуального та політичного гуртування нації (Гирич, І. 2008). Журнал об'єднував діячів з різних регіонів України, формував спільний порядок денний і транслиував його на всю освічену частину суспільства (Magocsi, P. 2010).

Однак цей проєкт виявився недовговічним. Швидке закриття «Основи» у вересні 1862 р. через фінансові труднощі, спричинені урядовим тиском, та посилення цензури, що увінчалось Валуєвським циркуляром 1863 р., продемонструвало межі лібералізації в Російській імперії¹²⁹. Влада виявилася готовою до соціально-економічних реформ, але будь-який, навіть поміркований культурницький рух, що ставив під сумнів доктрину «єдиного російського народу», сприймався як пряма загроза державній єдності. Закриття «Основи» стало чітким сигналом, що шлях легальної еволюційної праці в рамках імперії вичерпано. Це підштовхнуло наступне покоління українських діячів до радикальніших і підпільних форм боротьби.

Висновки. Аналіз ідеологічної платформи журналу «Основа» доводить, що він був не просто «українофільським» виданням, а амбітним інтелектуальним

¹²⁹ Національна історична бібліотека України. (2021) *До 160-річчя від виходу друком журналу «Основа» (1861)* [online]. Доступно за: <https://www.nibu.kyiv.ua/exhibitions/391/> (Дата звернення: 29 вересня 2025).

проєктом, що «концептуально переклав» провідні європейські ідеології XIX ст. відповідно до українських реалій.

Лібералізм надав українському рухові мову та інструментарій для критики імперського централізму та обґрунтування права на самоуправління, федералізм та громадянські права. Націоналізм, у свою чергу, надав ідейну основу для доведення окремішності та самобутності української спільноти через конструювання власного історичного наративу, кодифікацію мови та розвиток культури.

На шпальтах «Основи» було сформульовано унікальну для тогочасних умов Російської імперії модель ліберального націоналізму, де боротьба за свободу особистості та свободу нації розглядалися як два нерозривні аспекти єдиного процесу. Журнал зробив вирішальний крок від раннього, етнографічного етапу національного відродження до свідомого проєктування модерної політичної нації, заснованої на громадянському виборі.

Хоча «Основа» проіснувала лише 22 місяці, її вплив на подальший розвиток українського руху був величезним. Вона заклала ідеологічний фундамент, на якому пізніше вирости політичні партії та, зрештою, ідея незалежної української держави. Історія закриття журналу 1862 р. та подальший Валуєвський циркуляр 1863 р. також стали важливим історичним уроком. Ця невдача продемонструвала межі лібералізації в імперії та неможливість повноцінного національного розвитку в її рамках, що стало прямим поштовхом до радикалізації наступних поколінь українських діячів.

Андерсон, Б. 2001). *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму*. Київ: Критика.

Богдашина, О. М. 2017. Пізній романтизм VS ранній позитивізм: Особливості сприйняття новітніх ідей М. І. Костомаровим (1860–1880-ті рр.). *Харківський історіографічний збірник*. Вип. 16. С. 4–13 [online].

Гирич, І. 2008. Володимир Антонович — автор концепту нової України. *Персональний сайт історика України Ігоря Гирича*. [Online]. Доступно за: <https://www.i-hyrych.name/History/Antonovych.html> (Дата звернення: 29 вересня 2025).

Дудко, В. 1997. Статті для журналу «Основа» (1861–1862), заборонені цензурою. *Київська старовина*. № (5). С. 71–85.

Дудко, В. 2009. Із розшуків про «Основу». *Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія*. Т. 4. С. 7–58.

Іваницька, С. 2019. Володимир Антонович як «навчитель ... в житті та керівник поколінь» у життєсвіті Сергія Єфремова, *Сіверянський літопис*. № 3. С. 162–176. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3367496>

Касьянов, Г. В. 1999. Теорії нації та націоналізму: Монографія. Київ: Либідь.

Кондратьєва, Д. А. 2013. Вплив поглядів П. Куліша на формування української національної ідеї. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*, Т. 1 (5). С. 52–56.

Савченко, Ф. Я. 1990. *Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр.* (репринтне видання). Київ: Либідь.

Світленко, С. І. 2021. Історіософські погляди Миколи Костомарова на українську історію: становлення та еволюція. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 4 (29). Is. 2. С. 14–35.

Тимофєєва, К. 2019. Проевропейські погляди в епістолярному доробку П. Куліша. *Образ: Науковий вісник*. Вип. 2 (31). С. 76–85 [https://doi.org/10.21272/Obraz.2019.2\(31\)-76-85](https://doi.org/10.21272/Obraz.2019.2(31)-76-85)

Ульяновський, В. 1995. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина). *Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ: Либідь. С. 5–76.

Федорук, О. 2019. Пантелеймон Куліш – 200 років: Неювілейні думки з приводу ювілею, *Радіо Свобода*. № 7 серпня. [Online]. Доступно за: <https://www.radiosvoboda.org/a/30096373.html> (Дата звернення: 29 вересня 2025).

Фенько, Н. І. 2019. Пантелеймон Куліш — першорядна зірка української культури: письменник, видавець, редактор: інформаційно-методичні матеріали до 200-ї річниці від дня народження. Полтава: Полтавська обласна бібліотека для юнацтва ім. Олеса Гончара. [Online]. Доступно за: https://www.libgonchar.org/images/ilovepdf_merged_20.pdf (Дата звернення: 29 вересня 2025).

Щербина, С. І. та Красюк, В. Л. 2022. Пантелеймон Куліш як творець модерної української нації та його «хутірська» філософія, *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського*. Історичні науки. № 1. С. 124–129. <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/1.18>

Ясь, О. В. 2007. Історіософія М. Костомарова: суспільні функції та методологічні засади. *Український історичний журнал*. № (2). С. 110–126.

Magocsi, P. R. 2010. *A History of Ukraine: The Land and Its Peoples*. Toronto: University of Toronto Press.

Sperber, J. 2005. *The European Revolutions, 1848–1851*. 2nd edn. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511817717>

Anderson, B. 2001. *Uiaivleni spilnoty. Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia y poshyrennia natsionalizmu* [Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism]. Kyiv: Krytyka. [In Ukrainian].

Bohdashyna, O. M. 2017. Piznii romantyzm VS rannii pozytyvizm: Osoblyvosti spryiniattia novitnikh idei M. I. Kostomarovym (1860–1880-ti rr.) [Late Romanticism VS Early Positivism: Peculiarities of the Perception of New Ideas by M. I. Kostomarov (1860–1880s)]. *Kharkivskiy istoriohrafichnyi zbirnyk*. № 16. S. 4–13. [in Ukrainian].

Hyrych, I. 2008. Volodymyr Antonovych — avtor kontseptu novoi Ukrainy [Volodymyr Antonovych — the Author of the Concept of a New Ukraine]. *Personalnyi sait istoryka Ukrainy Ihoria Hyrycha*. [Online]. Available at: <https://www.i-hyrych.name/History/Antonovych.html> [In Ukrainian].

Dudko, V. 1997. Stati dlia zhurnalu «Osnova» (1861–1862), zaboroneni tsenzuroiu [Articles for the journal «Osnova» (1861–1862), prohibited by Censorship]. *Kyivska starovyna*. № 5. S. 71–85. [In Ukrainian].

Dudko, V. 2009. Iz rozshukiv pro «Osnovu», Spadshchyna: Literaturne dzhereloznavstvo [From the Research on «Osnova», Heritage: Literary Source Studies]. *Tekstolohiia*. № 4. S. 7–58. [In Ukrainian].

Ivanytska, S. (2019). Volodymyr Antonovych yak «navchytel ... v zhytti ta kerivnyk pokolinniv» u zhyttiesviti Serhiia Yefremova [Volodymyr Antonovich as a «Teacher ... in Life and Leader of Generations» in the Life World of Sergei Efremov]. *Siverianskyi litopys*. № 3. S. 162–176. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3367496> [In Ukrainian].

Kasianov, H. V. 1999. Teorii natsii ta natsionalizmu: Monohrafiia [Theories of Nation and Nationalism: Monograph]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

Kondratieva, D. A. 2013. Vplyv pohliadiv P. Kulisha na formuvannia ukrainskoi natsionalnoi idei [The Influence of P. Kulish's Views on the Formation of the Ukrainian National Idea]. *Visnyk studentskoho naukovoho tovarystva DonNU imeni Vasylia Stusa*. № 1 (5). S. 52–56. [In Ukrainian].

Savchenko, F. Ya. 1990. Zaborona ukrainstva 1876 r.: Do istorii hromadskykh rukhiv na Ukraini 1860–1870-kh rr. (repyntne vydannia) [The Prohibition of Ukrainianism in 1876: To the History of Public Movements in Ukraine in the 1860s — 1870s (reprint edition)]. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].

Svitlenko, S. I. 2021. Istoriosofski pohliady Mykoly Kostomarov na ukrainsku istoriiu: stanovlennia ta evoliutsiia [Mykola Kostomarov's Historiosophical Views on Ukrainian History: Formation and Evolution]. *Universum Historiae et Archeologiae*. № 4 (29). S. 2, 14–35. [In Ukrainian].

Timofieieva, K. 2019. Proievropeiski pohliady v epistoliarnomu dorobku P. Kulisha [Pro-European Views in the Epistolary Works of P. Kulish]. *Obraz: Naukovyi visnyk*. № 2 (31) S. 76–85. [https://doi.org/10.21272/Obraz.2019.2\(31\)-76-85](https://doi.org/10.21272/Obraz.2019.2(31)-76-85) [in Ukrainian].

Ulianovskyi, V. 1995. Syn Ukrainy (Volodymyr Antonovych: hromadianyn, uchenyi, liudyna) [Son of Ukraine (Volodymyr Antonovych: Citizen, Scientist, person)]. *Moia spovid: Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory*. Kyiv: Lybid, 5–76. [in Ukrainian].

Fedoruk, O. 2019. Panteleimon Kulish – 200 rokiv: Neiuvilleini dumky z pryvodu yuvileiu [Panteleimon Kulish — 200 Years: Non-Anniversary Thoughts on the Anniversary]. *Radio Svoboda*, 7 serpnia. [Online]. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/30096373.html> [in Ukrainian].

Fenko, N. I. 2019. Panteleimon Kulish — pershoriadna zirka ukrainskoi kultury: pysmennyk, vydavets, redaktor: informatsiino-metodychni materialy do 200-i richnytsi vid dnia narodzhennia [Panteleimon Kulish — a First-Rate Star of Ukrainian Culture: Writer, Publisher, Editor: Informational and Methodological Materials to the 200th Anniversary of His Birth]. Poltava: Poltavska oblasna biblioteka dlia yunatstva im. Olesia Honchara. Available at: https://www.libgonchar.org/images/ilovepdf_merged_20.pdf [In Ukrainian].

Shcherbyna, S. I. & Krasiuk, V. L. 2022. Panteleimon Kulish yak tvorets modernoi ukrainskoi natsii ta yoho «khutirska» filosofiiia [Panteleimon Kulish as the Creator of the Modern Ukrainian Nation and his «Khutir» Philosophy]. *Vcheni zapysky TNU im. V. I. Vernadskoho. Istorychni nauky*, 1, 124–129. <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/1.18> [In Ukrainian].

Yas, O. V. (2007). Istoriosofiia M. Kostomarov: suspilni funksiia ta metodolohichni zasady [M. Kostomarov's Historiosophy: Social Functions and Methodological Principles]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 2. S. 110–126. [In Ukrainian].

Magocsi, P. R. 2010. A History of Ukraine: The Land and Its Peoples. Toronto: University of Toronto Press. [In English].

Sperber, J. 2005. The European Revolutions, 1848–1851. 2nd edn. Cambridge: Cambridge University Press. Available at: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511817717> [In English].

УДК 94(477.7)

В. Л. Цубенко

ORCID: 0000-0001-9848-9286

Національна академія внутрішніх справ

V. Tsubenko